

सोरश्रेष्ठे एतेन शोक निवर्तकत्वमुक्तं । तादृशे विलस । विलास प्रकारमाह । हे कुच कलशतरलहार इति कु
च कलशयोस्तरलः । हारो यस्यास्तादृशे । विलासे हारस्य तरलत्वकथनेन विपरीतरसः सूचितः । आदौ कुंजद्वारे
स्थितायास्तस्याः कैलिसदनप्रवेशमुपदिशति । कुसुमेति । कुसुमचयैरचितं शुचिनिर्मलं ज्योत्स्नावद्योत
मानं यद्वासस्ये गेहं तत्र हेराद्ये माघवसमीपं प्रविश । हे कुसुमसुकुमारे देहे तत्र च त्वं विलस । यथा रचनायां
विविधपुष्पाणि शोभन्ते तथा त्वमपि कुसुमसुकुमारांगीतत्तदंगौ विलासं प्राप्नुहि । वसंतप्रादुर्भावे पुष्पाणां
विलासो यथा तथा माघवसमीपे त्वदंगानं विलासो भवत्विति भावः । अथ रत्युपयोगि त्रिविधं वायुं वर्णय
ति । चलेति । कीदृशे गेहे चलः त्वदंगसौरभा घ्राण लोलुपः यो मलयवनपवनस्तेन शीते शीतले वासगेहे
प्रविशति संबन्धः । तत्र गमनानंतरं स्वरूपमाह । हे रति बलितललितगीते । परस्परत्यावलितं संयुक्तं अत
एवललितं मनोहरं गीतयस्यास्तादृशि विलस । प्रियेण सह रतिरभसोत्सोहनमधुरालापागीतानिकुर्वती
विलासं प्राप्नुहीति भावः । विततेति । पुनः कीदृशे विताः विस्तृताः याल्पस्तासां नवपल्लावास्तेः घने तादृशे
वासगेहेति नात्यंतमेकांततासखीनामप्यदृश्यता सूचिता । एवं सति निःशंकं कैलिः कर्तव्येति ज्ञापि
ते । तदुपयोगि संबोधनं मग्नेव दृश्यते । हे अलसपीतजघने । अलसं पीनत्वेनैव गमने मेशं पीनं जघनं
यस्यास्तादृशि एतेन क्रीडोपयोगिसामर्थ्यं द्योतितं । तादृशं त्वंचिरं विलसति संबन्धः । पुनः कीदृशे । मधु

मुदितेति । मधुना वसंतेन तज्जनि तनवीन प्रकरेदेन वा मुदितं यन्मधुपकुलं तेन कलितं कृतः एवोगुंजा
 ये वीयत्र एतेन तन्निषेणत्वात्प्राद्वयतीति सूचितं । तादृशे वासगेहे प्रविश । हेमद्वरसेन रभसप्रावोयस्यास्ता
 दृशितद्रभसरसेन त्वमपि तत्प्रावात्प्रकाशयंती विलसेति भावः पुनः कीदृशे । मधुरतरेति । मधुरसरः पिक
 निकरस्य निनदस्तेन मुख एतेनैव मेव मधुरतरकूजितं त्वमपि ककूजनरचितशोभा वर्णयति । दृशानरुचि
 रूचिरशिखर इति । तादृशे कूजने या प्रकटा दृशानरुचिः अथवा त्वया कूजने या प्रकटा कृते प्रिये पितदनुकर
 णेन प्रतिकूजनं कुर्वति सति तदा मधुरस्मितेन तव प्रकटाया दृशानरुचिस्तस्या रूचिरशिखरो ग्रभागस्तत्कां
 तिकिरणप्रचोररूपो यस्य तादृशित्वं विलसेति संबन्धः एवं सखी वचनानिष्टुष्वंती तत्र प्रविष्टेति गीतमुपसं
 हरति । विहितेति विहितः पद्मावत्याः सुखसमाजोयेन तादृशे एतदनुवर्णनेन तस्याः सुखसमाजो जात इत्यर्थः
 एतेन तामेव श्रावयतीति सूच्यते । तेन तदर्थमेवैतद्वर्णनं कृतमित्यपि ज्ञापितं । तादृशे जयदेवकविराजराजे हे
 मुरारे मंगलशतानिकुरु । कीदृशे प्रणति । त्वद्गुणवर्णनं कथयति । अथवा । विहितः पद्मावत्याः राधायाः सुख
 समाजोयेन तादृशे जयदेवकविराजराजे सखी जने हे मुरारे सप्रतिबंधकदोषनिवर्तकः मंगलशतानि
 कुरु । प्रियासंगमेन क्रीडन् सखी नामस्माकं तद्वलोकनजनितपरमानंदरूपमंगलशतानिकुर्विति प्रा
 र्थना सूचिता । कीदृशे प्रणति । त्वत्केलिगीतानुवर्णनं कुर्वति । एतेनास्माकं त्वत्केलिकथनमेव जीवन

मिति ज्ञापितं । एवं सकलोद्दीपनविभावादि सामग्री सहितं उल्लसितमन्मथकलातिमनोहरं प्रियं वीक्ष्य सास्ति
वादि धर्मात्प्रकटयंती प्रत्याह । त्वांचित्तंनेति चिरं चिरकाला त्वांचित्तेन वहन्नतिश्रांतः अन्योपिभारं वहन् श्रां
तो भवति तथा त्वां वहन् जातः पुनः कंदर्पेण च तापितः तापं प्रापितः यथा पूर्वश्रातः पश्चान्मार्त्तैरेन तापं प्रापि
तो भवेत्तादृशः पुनः तृषार्त्तः पानीयमिच्छति । तथाऽयमिति पुरस्थत्वेन दर्शयति । तव सुधासंवाधविंबाधरं पा
नुमिच्छति । सुधासंवाधते स्वमाधुर्येणति रस्करोति तादृशं विंबाधरं तथेत्यर्थः । तस्मात्तृषार्त्तस्य पानीयं दे
यमेव जीवन्न रूपत्वात् इति क्षणं क्षणमात्रमिह अस्य कं अलंकुरु । अन्यापि शालायां स्थित्वा पानीयं
पाययति तथा त्वमस्योत्संगमं लंकृत्वा तं पायेति भावः । एवं कथने सकलज्जस्मितकंपं विलोकयंती प्रत्याह । धू
क्षेपेति । ऋक्षेपेया लक्ष्मीस्तस्या लवै नैव क्रीते विक्रयेण गृहीते दास इव विक्रीतसेवक इव सेवितं पदांभो
जयेन तादृशं संभ्रमः कुतः अघुना त्वं सकलोपसेवितचरणा पृथ्वीपति चूडामणिः अयं तु तव दासः यथै
व मनसितथा ज्ञापयदं उवादे हिराज्यं वा वितरः । त्वदीयो मिति संभ्रमो नोचितः । एवं सरवी वचनश्रवणा
नंतरं तत्र प्रविष्टत्याह । सेति । साराधाः ससाध्वंसमानंदं च भयं सुग्धात्वेन जानंदः कामोत्सोहेनेति लक्ष
णद्वयेन मध्यात्वं सूचितं । पुनः क्षणद्वयमाह । गोविंदे लोले लोचने यस्यास्तादृशी तन्मुखमाधुर्यपानार्थं
मुत्कंठयानेत्रयोः लोलत्वं लज्जया चत्करणे भयमपीति ततो लोलत्वं । पुनः कथं भूता । मंजु मंजीर सिंजा

नाकृजंतीनिवेशनं प्रविवेश। केलिसदनं प्रविष्टा। ततस्तत्र यथारूपं प्रियं दृष्टवती तादृशं गीतेन च
 णयति ॥ ॥ बराडीरोगेरूपकताले ॥ ॥ हरिमेकरसंचिरमभिलषितविलासमिति। साहरिं एकरसं
 ददर्श। साक्षादुद्दुयस्थान्मथैकरसात्मकमित्यर्थः। सर्वाभिर्यथाकथितं तथैवैकरसं दृष्टवती। अ
 थवाराधाविषयिकसमाधिनिश्चलीकृतांतःकरणेन्द्रियादि साक्षादाविर्भूततत्स्वरूपात्मकत्वेनैक
 रसंतदेकं भावरूपं पूर्वं दृष्टवती। एकं रूपताकथं जातेत्याह। चिरंबहुकालं प्राप्याभिलषितः विलासा
 येन तादृशं अतएव तद्व्यानेन तदात्मकता जातेति भावः। ततएतदर्शनांतरं जनितघर्मयुक्तं विशिनष्टि
 गुरुहृषति। गुरुर्यो हर्षः सर्वातिशयोयो हर्षः तस्य वशं वंदतेन वा तथा वदनं यस्य। एतदर्शनांतरं तदा
 नंदो ह्लासेनेतरलितपरममाधुर्यमनोहरं जातामिति भावः। ततोऽनंगस्वविकासो यस्य तादृशं। ए
 तेन पूर्वं अंतःसर्वेभावनात्मकं स्थितं तदेव तदर्शनेन वहिः प्रकटीभूतमित्यर्थः। ध्रुवः। तदेव वर्णयति।
 पुनः कोदृशं। राधावदनेति। राधावदनविलोकनेन विकारितः विविधविकाराणां सात्विकादिभावानां
 अंगोयस्मिन्। तत्र दृष्टांतः विद्युमंडलस्य दर्शनेन तरलितस्तुंगास्तरंगायस्मिन् तादृशं जलनिधि मिव
 यथासमुद्रः रसेन पूर्णं आगाद्यश्च महागंभीरोपि विद्युमंडलदर्शनेन तरलतरंगो भवति तथाऽयमपि तद्
 दर्शनेनो उलितभावतरंगो जात इति भावः। एतेन विविधलावण्यविलासे कललिततरंतद्रूपं जाति

विदूरं यथास्यात्तथाहारं परिरन्यदूरो देवदशीयित्वा एवमेव परिरंभा गं कर्तव्य मिति तथा कृत्वा परिरभ्यो
रसिद्धतं । अथवा प्रथमलक्ष्मी लवक्रीते दासद्वेष्यु कृत्वा स्त्रिया कंठ स्थितं हारमादाय दूरो देवागत्य
विदग्धासखीतं प्रियाय दत्तवती प्रियाया प्रेषितोऽय मिति तदा दूरदेवतं प्रियारूपमेव मत्वा परिरभ्यपश्चाद्
रसिद्धतां यथाऽपराधसमानंतरं प्रसादज्ञापकं सेवकाय किंचिद्दीयते सपुनरुरसितद्घाति शिरसितथे
त्यर्थः । कीदृशं हारं अमलतरा तारामुक्ताय स्मिन् तादृशं एतेन प्रसादमुक्ताय एवावज नितं प्रथमप्रियस्य निवृ
त्तं प्रियाया अपि विक्रीतत्वेन संश्रमो निवारितः । कथमिव स्फुटतरं यथास्यात्तथाकेन कंदवेन करं वितं यमुना
जनपुरमिव पूरपदेना छलद्रसतरंगवत्वं सूचितं । पुनः कीदृशं । श्यामलेति । श्यामलमति शयेन श्यामं । केवलं श्या
मलं रूक्षत्वेन मनोरमं न भवतीति मृदुलमुक्तं । तेन स्निग्धत्वं कोमलत्वं सपुष्टत्वं स्पृशेत्सुखकारित्वं च योतितां ।
तादृशं कलेवरमंडलं सर्वावयवसमूहो यस्य तादृशं पुनः कीदृशं अधिगतं कटितेटकृतं गौरपीतं दुकूलं ये नीपी
तपदं विहाय गौरपदोपादानात् प्रियांगसादृश्येन तद्भूतमिति ज्ञापितं । तत्र दृष्टांतः । नीलनलिनमिवेति । कीदृशं
तूत् । पीतपरागपटलप्रेरणवलियंतं मंडलाकोरणं जितहृदयं यस्य तादृशं एतेन समंततः स्ववन्मकर
द्वरससंबलितनवविकसितनीलकमलस्य स्वरूपेण दृष्टांतकथनान्मूलतलगतपीतपरागस्य कूलेन सा
भ्यं कथनाच्चांतः स्थप्रियाया वहिः संगरेतिः सूचिता । परागस्या घः पातित्वात्कमलस्यो परिस्थापयित्वाच्च तथा

116c11

व्यजितेभवति । अथवा परागस्यांतस्थितिर्भवति तस्य बहि स्थितिकथनेन विपरीतत्वमुक्तं । तत्रच पुनर्भू
 लुस्थितिरुक्ता । तेन विपरीतरसे उत्संगस्थितिरचितोबंधविशेषो ज्ञापितः । एवं सति प्रिय एवंभावनायादु
 कूलं दद्यतीति सांप्रतं साक्षात्कर्तव्यमिति निरूपितं पुनः कीदृशं । तरलेति । प्रियाय लोकेनेन तरलानां दृगंच
 लानां यच्च लनं पुनः पुनस्तदंगनिरिक्षणार्थं यद्येगमनं लोलतावातेन मनोहरं यद्वदनं तेन जनितः रतिरोगे
 राघायायेन तादृशं तदवलोकनेन तस्या अपिरति लोलतापन्नेति भावः । एतेन दृगंतच लनमपि रसभरोद्भूत
 रत्यां दोलनसूचकमेव भवतीति ज्ञापितं । कमिव । शरदिशरत्काले स्फुटकमलोदेरेखेलिते खंजनयुगं यत्र
 तादृशं तडागमिवा । तडागस्तुरसपूर्णमिव तितथारूपं । तत्र विकसितकमलरूपं वदनं तत्र खंजनयुगं
 नेत्रद्वयमिति साम्यं निरूपितं । एतेन शरदितद्रागस्थकमलोदरस्थितखंजनदर्शनं शकूनरूपं भवतीत्य
 प्रापिदृष्टज्ञापकत्वेन तथात्वं व्यजितं । पुनः कीदृशं । वदनकमलेति । वदनकमलपरिशीलनाय तेन स
 हविलासाय मिलितो योरभिहितः सूर्यः तत्समाकुंडलशोभायस्या अरुणप्रभोद्भासितमाणिक्यरचित
 कुंडलशोभा तथा प्रसरति तथा स्वप्रियमिलनायागतोरविर्भवति । पुनः कीदृशं स्मितरुच्चारुचिरं यथास्या
 तथा समुल्लसितो योऽधरपल्लवस्येन कृतः रतिलोभः राघायायेन तादृशं । एतेन तादृशं वदनं दृष्ट्वा अस्यपि र
 तिसरलताजातेति ज्ञापितं । पुनः कीदृशं । शशिकिरणैः छुरितं उदरं मध्यभागो यस्य तादृशो

स

116c11

यो जलघरस्तद्वसुदराः कसुमयुक्तामेघायथाशोभते तथा विलसन्तीत्युक्तं । अत्र चंद्रस्थानीयो मलयजतिल
कावज्ञेयस्तदेवाग्रवर्णयति । पुनः कीदृशं । तिमिरौ तितेति । तिमिरमध्यादुदितायो विधुमंडलस्तद्वाग्निर्म
लुः मलयजतिलकनिवेशोरचनापरिधिर्वायस्यस्तादृशं । पूर्वर्द्धे विधुमंडलरूपतिलकस्य त्रिशित्वेन सू
चनान्तद्रूपत्वे तिलकमध्ये मृगमदविंदुरपि वर्तते इति व्यजते । एवं सति त्रिशिकिरणछुरितजलघरसुंदरत्व
निरूपणेन प्रियांगचंद्रिकावलितसदानाम्निमुखविपरीतरसाविष्टत्वं प्रियस्य सूचितं । अत्रापि विधुमंडले मृग
मदविंदुनिरूपणेन प्रियोत्संगगतप्रियरूपत्वं तिलकस्य द्योतितं । पुनः कीदृशं । विपुलेति । एवं रसात्मक
भावैर्जनिता यो यो विपुलः पुलकभरस्तैर्दितुरितं सात्विकभावेन तद्रूपं कुरेव्यात् । अनएव बतिके लिकला
भिस्तत्समये स्फुरिताभिरित्यर्थः । ताम्भिः कृत्वा अधीरं तत्करणोत्कंठयोश्चरलीकृतं पुनः कीदृशं । मणिगणे
ति । मणिगणास्तत्तद्वात्मिकास्तेषां किरणसमूहेन समुज्ज्वलानिसम्यगुज्वलारसात्मकभावरूपाणि वाया
निभ्रूषणानितैः सुभ्रगं परमं सौंदर्यरूपं शरीरं यस्य तादृशं । एतेन साक्षाद्बुद्धरसात्मकत्वं निरूपितं । एव
स्वरूपपूर्णरसेन निरूप्य गीतमुपसंहरति । श्रीजयदेवेति । हे आतारः श्रीजयदेवस्य यद्गणितं तस्य यो विभ
वस्तेन द्विगुणीकृतः भ्रूषणभारो यस्मिन् एवं यथा तथा प्रणमत । पूर्वभक्तानां त्वयोपभुक्तस्रगंधेत्याद्युक्त
भ्रूषणभ्रूषितत्वं बाह्यवैत्यद्युना एतद्विभवेन द्विगुणीकृतभ्रूषणभारत्वोक्त्या एतद्रूपेणानंतरुद्धत्वात्सात्म

कभाव रूपभूषणभूषितत्वं चोक्तमिति भावः। तेन तादृशभावजनिते दैन्ये नैव नमनमपि सूचितं। पुनः कीदृ-
 शं सुचिरं अत्यंतचिरकालत्संचितमुकृतोदयसाररूपं फलरूपं। अथवा। सर्वाजनां प्रत्येवोक्तिसखाः
 । तथा हि हे सरव्ये तादृशं हीरं प्रियादुःखहरणेनास्मत्तन्निवारकं प्रणमता। तत्रापि हृदिविनिघायातेन
 बाह्याभ्यंतरं नमनयुक्तं। तत्र हेतुः सुचिरं यथास्यात्तथा मुकृतोदयसाररूपं। पुनः कीदृशं। श्रीजयति।
 श्रियाजयेन च सर्वोत्कर्षणकामजयेन वा दिव्यति क्रीडति तादृशं यद्गुणितं राधाकृतगीतोक्तं तस्य विभवे
 न द्विगुणीकृतो भूषणभारो यस्य तादृशं पूर्वसात्मकं भूषणादिभूषित एव पश्चादेतद्वर्षणेनात्यंतरसा-
 क्षिप्तविन द्विगुणशोभया शोभमाणो जात इति भावः। यथा व्यरोचताधिकमिति। किंच। प्रणमतेति कथने
 न सर्वाणां बहिर्गमनसेकेतोपि सूचितं। अतएव हृदिविनिघायेत्युक्तं भावनयेवावलोकनीयमिति भावः।
 अतः परं सर्वाजने कुंजाद्वहिः प्रचलतु मुद्यते सति ततो यज्जाते तन्निरूपयति। अतिक्रम्येति। तदा पुनर-
 नुरोधाभावेन प्रियतमस्य समा लोकसमये अक्ष्णोस्तव लोकतानंदभरेण हर्षाश्रुनिकरः राधायापपातसे
 दांभः प्रसरद्रवः यथा प्रियदर्शनिमात्रेण सात्विकभावजन्यः स्वेदोभः प्रसरः पपात। तथा अक्ष्णोस इति स-
 होपमा। कथं भूपयोरक्ष्णोः अपांगं नेत्रप्रांतमतिक्रम्य तरलतरात्तारायस्मिन्नेवंपतितयोः प्रिय इ-
 त्यर्थः सर्वाजनानुरोने तावत्पर्यंतं तथापि तयो रूलं ठैव स्थिताद्दानीं तदभावात्सत्त्वं तथापि त-

योः। यथापंजरपतितखंजरीटयुगलंतदनुरोधान्निर्गतं चेतदासत्वामुद्रीयस्वाभीष्टदेशं प्राप्नोति
तथेत्यर्थः। किंच। पतितपदोक्त्या ततः पुनरुत्थायनात्राक्तिः सूचिता। त्तेनात्रैव मयेति भावः। कदाक्षि
तः। किंच। यद्यपि प्रिया लोकजनितसात्त्विकभावेन स्वेदांबु प्रसरो राधाया यथा तथा लोचनयो रानंदाश्रु
करोपि प्रमोदेनैव हेतुरुत्प्रेक्षत इत्याह। श्रवणपथपर्यंतगमनप्रयासेने चेति। यथाराधायाञ्जभिसार
जनितश्रमेण स्वेदांबु प्रसरस्तथा लोचनयोः श्रवणपथपर्यंतगमनप्रयासेने वस्वेदांबुरूपो हर्षसुनि
करः पपाते भावः। अथवा। श्रवणयथापर्यंतगमनप्रयासेने चेति पतितयोरित्यत्र योज्यं। एतेनातिदूरगम
ने श्रांतत्वेन पतनं संभवतीति तथोक्तं। अनेनाकर्णति दृष्टिनिरूपिता। एवमा लोकानानेतरमग्रिमकृतिं
निरूपयति। अजंत्या इति। ततस्तत्यांतसेवेन क्षणावबहिर्गतव्यमित्यवघावनसहितः यञ्जालीपरि
जनस्तस्मिन्कृताकपटकंडूतिर्यस्मिन्नेवंपिहितमाच्छिन्नं स्मितं यथास्यात्तथागेहाद्विहृतिसतिकडूति
मिषेणपूर्वरचितरोषावेशाद्शास्मरणजनितस्मितं आच्छाद्य यथासानजानातितथागोपनं कृत्वा बहि
र्निर्गतिसति स्मरशरैः समाकृतं विविधभावां देलितं अतएव सुभ्रगंच परमसौंदर्यमनोहरं यथास्यात्तथा
स्यंपश्यंत्याः। अथवा। प्रियास्यस्यैव विशेषणं। तादृशांतपश्यत्याः मृगदृशां लज्जाप्यतिदूरं व्यगमत्वा
पलायितवतीत्यर्थः। तत्रहेतुः सलज्जेति। कामेन जितत्वा लज्जितासती स्थानु मसमर्थाजातेति

11coll

भावः। अपि शब्देन यथा आलीजनो बहिर्निर्गतस्थता लज्जापीति ज्ञापितं। इवेति पाठे आलीपरिजन
द्रवसापिव्यगमदितिसंबन्धः। अथवा। इवत्येवार्थः। व्यगमेदेवेत्यर्थः। तदा हितालीपरिजनेतियोजना
। एवंप्रसन्नरात्रांतां दृष्ट्वा प्रियः परिरंभणं कृतवानितिकुंजांतरेण क्वचित्सखी दृष्ट्वा पठितवतीत्याह ज
यश्री विन्यस्तैरिति। प्रकीर्णो विस्तरसृग्विंदुर्यत्र तादृशो मुरजितः रसप्रतिबंधकशत्रुजयकर्तुश्री
कृष्णस्य भुंजदंडो जयति। सर्वोत्कर्षेण विराजते। दंडपदेन यः शत्रुबद्धाघां करोति तदंडयत्येवेति ज्ञा
पितं। तेन मुरजितपदेन कामस्यैव जेतुरित्युक्तं। ननु भुजदंडे सखसंबन्धासंभवात् प्रकीर्णो सृग्विंदुत्वं
न संभवतीति चेत्तत्राह। विशेषणेन। कीदृशस्य मुरजितः भुजाभ्यां आसमेतापीडायित्वेत्यर्थः। कीड
यैवहतः कुवलयपीडाख्यः करीयेन तादृशस्य तेन तन्मारणे तत्र हेतुत्वात् सखसंबन्धो जात इति
था। तत्र दृष्टं तेन विनिनष्टि। जयश्रीति। जयश्रिया विन्यस्तैः मंदारकुसुमैर्महित इव पूजित इव। इ
मा अस्मिंद्वोन भवंति किंतु जयश्रीया मंदारकुसुमैरेव पूजित इति। किंच। द्विपरजजनितमुदाजानं
देन हेतुना जयश्रियैव स्वयं सिंदूरेण तत्कुंभस्थसिंदूरेण मुद्रितं इव मुद्रां प्रापित इव जयचिह्नस्य मुद्र
व कृतीति भावः। अथवा। अत्र भंग्यंतरेण रसात्मकघर्भा द्वापयति। मुरजितः कामजेतुः परिरंभण
न कुचकुवलयपीडा करिणः भुज्याभ्यां पीडनं मर्दनमुक्तं तेन गह्वरलिंभेन तथात्वं ज्ञापितं। तत्र

11coll

चनखक्षतदानजनितारुणचिह्नानामसृष्ट्युपलं सूचितं । तत्रोद्देशते । जयश्रियाकामजनितयाश्रियात
थेत्यर्थः । पुनः कुचकुम्भकुंकुमादिसंबंधात्सिंदूरमुद्धितलं प्रिययैवकृतं स्वकीयसंपादनार्थेतिभावः । एतादृ
शोभुजदंडोजयतीतिभावोपराधापरिरंभणादिप्रस्तावनाकृता ॥ ॥ इति श्रीगीदगोविंदटीकायांगूढार्थदीपिकां
सानंदगोविंदोनामैकादशः सर्गः ॥ ॥ अत्र सानंदगोविंदत्वं प्रियामिलनेन स्फुटमेवागम्यते । अथ सरवीगमना
नंतरं यज्जातंतद्वर्णयति । गतवतीति । सरवीवृद्दे गतिवतिसति ततोमंदोयस्त्रपाभरस्तेन निर्भरः स्मरवशं आ
कृतं विविधभावसंबलितं यथास्यात्तथास्फोटं यस्मिन्तंतेन स्नापितो घरोयस्यास्तादृशी पुनः कीदृशीं सर
समनसरतिसादरचित्तां अतएव मुहुर्महुर्नवपल्लवातां प्रसवानां शयने निक्षिप्याक्षीं अनेन स्वस्थरतिसमिहा
ज्ञापिता । तादृशीं प्रियां दृष्ट्वा हृष्ट्वा हरिः उवाच उक्तवान् । तदेवगीतेनानुवदति विभासरगैकतारुक्षणम
धुना नारायणमनुगतमनुसरराधिके । हेराधिके महाराधनसाधिके एतावत्पर्यंतं मया तवाराधनाय तपःकृ
तंतस्य फलरूपा फलस्य साधिका च त्वमिदानीं प्रकटेति संबोधनं । अतएवाधुनाक्षणमिदानीं क्षणमात्रेणा
नुगत्वां लक्ष्मीकृत्यगतं त्वत्समीपे प्राप्तं । पूर्वतु नारायणं त्वदेकध्यानैकपरंबहिरनुसंधानरहितं । तादृशम
नुसर । यथानारायणः क्षीराब्जो ज्ञेते तथा मया पिरससमुद्रे शयितं । बहिः संवेदनावचत्वात् । अधुना ह
दलोकनक्षणमात्रं उद्बुद्ध इति अनुगतं त्वदनुसरणे प्राप्तं मामनुसर । यथानारायणशयनानंतरं प्रबोधे

जाते सर्वोपितं पुनरचितं तथेत्यर्थः। यथातिविमलदुग्धाच्चिसलिले नारायणः शोते तथासंभंतलो बिकसितकुसु
 मनिकरप्रभोज्वलतेरविशदशरत्नैः मुद्गैः प्रसरावभासमानपरमरमणीयनिलेये अघुनानारायणं लीलात्मक
 शायनोपस्थितं क्षणं मुखरूपं अनुसर। तत्रापिलक्ष्म्यनुसरति। अत्रत्ययोग्यसात्वमेवेति ज्ञावः। किंचात्तत्रपुन
 रनारायणः। नांजलसमूहस्तत्रायनं यस्य तादृशः शोतिद्रुशनीमत्र नारायण उद्बुद्धरसायनः नागबंधप्रकारेण स्थि
 तइति शेषशायनमपि व्यंजितं। तदेवानुसरणं विशदयति। किसलयेति हेकाभिनिकिशलयशायनतले चरण
 नलिनविनिवेशे कुरु। तत्रहेतुं वदति। इदमंगुल्यानिर्दिष्टं सुवेषं सुंदरोवेषो स्वनारूपो वायस्य तादृशं किस
 लयशायनं तवपदपल्लवात् वैरसंबन्धिपराभवमनुभवति। पल्लवः स्वसौंदर्येण त्वच्चरणेन सह स्पृष्ट इति
 त्वचरणधारणेनाथपराभवोभवतु। त्वच्चरणसौंदर्येणापहतगर्वो भवत्वित्यर्थः। अथवा। क्रीडायां मर्दने
 न तथा स्त्विति। अथवासुवेषमिति पराभवविशेषणं। तेन तत्पदरचितपराभवोपिसुवेषणयेति सूचितं। ए
 तेन त्वच्चरणसंबन्धेन किशलयानां सफलजन्मवत्वं भविष्यतीति व्यंजितं। अन्यच्च। तवपदपल्लवेन कृत्वा
 वैरीयः कामस्तस्य पराभवमप्यनुभवतु। शायनस्य रंगभूमित्वात्तत्र वैकामपराभवस्य कर्तव्यत्वात्तवपद
 धारणेन तमप्यनुभवतु पश्यत्विति ज्ञावः। अन्यदपि प्रार्थयति। करकमलेनेति। अहं स्वकरकमलेन तव चर
 णं करेभिः। अमनिवारणार्थं। प्रयोजनकथनपूर्वकधारणकथनेन बहुप्रयोजनगर्भितत्वात्तदूराभिप्रायकंधा

रणमिति व्यंजितं। ननु पदधारणं सखीनां धर्मस्तत्राह। मदर्थं विदूरमार्गगमितासि मथैव प्रापितासीति भावः। अतोऽहमेव चरणसंवाहनादिकर्म करोमीति प्रार्थ्यते। किंच। शयनोपरि स्थित्वा क्षणं मामुपकुरुतां शयनं करुमथा पादसंवाहनं कर्तव्यमिति भावः। कीदृशं मां। अनुगतिश्चूरत्वं तदानुचरणे शूरमति समर्थं तत्र दृष्टं तः नूपुरमिव। नूपुरो यथा त्वदानुगमने शूरस्तथाहमपीति साम्यं। अतो नुचरधर्मकरणे आज्ञापयसि चेदुपकारमेव करोषि। आज्ञादानेन प्रसादोपितव ज्ञातो भवेदित्यपि तथा। अथवा। अग्नि सौरसमुत्तारे तं नूपुरं सरव्याशयनोपरि तदानीं स्थापितं दृष्ट्वा वदति। नूपुरमुपकुरु मामिवेति दृष्टं तः यथापदकमलसंवाहनाज्ञामय्युपकारः कृतस्तथा नूपुरमपि पादानुगतिकरणे ज्ञापतेत्यनेन तत्करणे मामेव ज्ञापयेति व्यंजितं। अन्यदपि प्रार्थयति। वदनसुधानिधिगलितमिति। ईषरुज्जया स्थितो प्रत्याह। अनुकूलं वचनं रचय। इदानीं लज्जाकरणं प्रतिकूलमेव तत्योगेन रसधारास्तापिवचनं कर्तव्यमिति भावः। किमिव। वदनसुधानिधिगलितममृतमिव। तादृशवचनश्रवणानंतरं उरसि यत्तदु कूलं तदहमेवापनयामियतः प्रयोधरयोरसघरयोरवरोधकं। कमिव। विरहमिव। यथेदानीं विरहो मयानिवर्तितस्तथेदमपि दूरीकर्तव्यमिति भावः। अपनयामीति वर्तमानप्रयोगेन तत्क्षणमेव तत्कृतमित्यपि व्यंजितं। दुकूलविघ्नं सनेपुलकितमवलोक्य प्रार्थयति। प्रियेति। प्रियपरिरंभरभसेन बलितमिव तत्परिरंभं कर्तुं अग्रे बलितमिव पु

॥८२॥

लुकितं कुचकलशं मदुरसि विनिवेशय। तेन मनसि जस्तापंचशोषय निवृत्तं कुरु। कथं भूतं कुचकलशं। अन्य
दुरापं। इतरसाधनैर्दुःप्राप्यं किंतु तत्करुणा कटाक्षेणैव प्राप्यमित्यर्थः। अतएव त्वं विनिवेशयेत्युक्तं मत्वं करोमीत्युक्तं।
अथवा। तादृशं कुचकलशं दृष्ट्वा तरुणानामपि पुंभावो भवति तथापि तैर्दुःप्राप्यमेव तितथोक्तं। एतावत्कृत्यनंतरमध्यं
तः संवेदनरहिता बहिस्तथा स्वभावस्फूर्तिर्न जातेति जीवनं दानं प्रार्थयति। अघरेति। हे भामिनि भाभनी तिसंबाधेन
न त्वत्कोपेनैव मम जीवनस्य त्वद्भावात्मकत्वं जातमिति सूचितं। अतोऽघर सुधारसमुपनये देहि। तद्दानेन मां जीवये
त्वभावोद्दोषसहितं कुरु। यथाऽमृतेन मृतं जीवयेत्तथा समापीति ज्ञापनाय मृतमिवेत्युक्तं। तत्र हेतुः। दासमिति। स्वकी
यचरणसेवकमिति। मादृशूपदासयोग्यं दास्यं कारयेति भावः। तथा त्वमेव स्पष्टयति। त्वयीति। त्वयि विशेषेण निहि
तं स्थापितं मनोयेन। मन इत्युपलक्षणं विरेहे त्वय्येव मनःसादिसकलं द्रियादि निलयं प्राप्नोति तान्यथापि न स्वस्वभा
वप्राप्तानीति निरूपितं। शिष्टं वपुः तत्तु विरहानलेन दग्धमिति तथा विशेषणमुक्तं। अतएवाविलासं बीह्विलास
स्फूर्त्यभावसहितं। अतोऽमृतदानेन जीवयेति प्रार्थना। अत्रयदेव प्रार्थ्यते तदेव दीयत इति तथा कृतिरपि भवती
ति ज्ञेयं। एवममृतदानेनोद्बुद्धस्वरसात्मकः सन् विलासार्भे किंचित्प्रार्थयति। शशिमुखीति। तादृशोपिसमये किंचि
द्भुजांकितं मुखं वर्तत इति शशिमुखीति संबोधनं। अस्मिन्समये लज्जानोचिता किंतु तां विहाय मणिरज्ञाना गुण
अनुगुणः कंठनिनादः मणितरूपाय स्मिन्नेवं यथा तथा मुखरया मणितसहितमपि कृणोत युक्तं कुर्विति भावः

॥८२॥

अनुगुणकथनेन द्वयोरप्येकरूपतानिरूपिता। तत्करणेनावश्यकत्वमाह। श्रुतियुगल इति। पिकरुतेन वि
कले पूर्वत्वद्विरहेतस्य कटुरवणविचष्टे श्रुतियुगलचिराज्जातमवसादकं त्वरूपं द्युरवंशमय। अनेन कूजित
नसनिवर्तिष्यत इति तथा प्रार्थ्यते। एतेन तस्याप्यारंभो जातेति ज्ञापितं। तदापरमानंदसमुद्रमग्नाभीतितर
लिनयनां प्रवदति। मामतीति। इदानीं यत्तव तयनं मुद्रितं भवति तन्मया ज्ञातं। तदेवाह। अतिविपलरूपा
सि। निःकारणत्वेनोभयोरपि दुःखजनकत्वाद्धिफल एव क्रोधः। तादृश्या रूपाविकलीकृतं मोमघुना अवले
कयितुं लज्जितमिव। एतद्दृज्जाजनि तमीलनाद्विरस। लज्जाविहाय विविधरसादोलितकटाक्षतरंगे
खलोकयेति भावः। अथ चारतिखेदं रत्नैरेवं मया व्यर्थमेव पूर्वमेतावत्कृतमिति खेदं। विसृज। अप
राधस्तममेव तव को दोष इति। अथवा। इति खेदं प्रथमसंगे यथा भवति तादृशं विसृजनयननिमीलन
मपितेनैव जातमित्यपि ज्ञापितं भवति। एवं रतिप्रारंभे जाते गीतमुपसंहरति। श्रीजयदेवेति। इदं श्रीजय
देवभणितं कीदृशं। अनुपदं। पदं पदं लक्ष्मीकृत्यनिगदितः मधुरिपोः कालजयकारिणः मोदोयत्रयेन वा
तादृशं प्रतिपदं तद्भावसरसः हृदयेषु मनारंभयोरतिरसभावः तस्य विनोदं कौतुकमुखं जनयतु। एतद्भावेन
मनसितद्रसानुभवं करोत्वित्यर्थः। सखीजनानां परस्परं तद्वार्त्तया तथा भवतीति तथोक्तं। अतः परं यादृशः
सुरतारंभः प्रकटीबभूव तादृशमाह। प्रत्यह इति। तयोः सः सुरतारंभः उद्भूतो बभूव। स इति प्रसिद्धः रसशास्त्रे

धित्यर्थः। अथ वासः अनिर्वचनीय इत्यर्थः। कीदृशं प्रियं भावुकः उभयोस्तादृशा एव प्रियत्वानुभावको जा
 त इति भावः। तमेव कथयति। यत्रारंभे निविडांश्लेषकृते सात्विकभावा दुःसन्नः पुरुकांकुरस्तेन प्रत्युहोः
 भूत्तावानप्यंतरायः सोऽदुमशाक्यो भूदित्यर्थः। क्रीडयन् क्रीडायां वाद्यदाकृतं विलोकितं विविद्यभावं
 संबलितं विलोकनं तस्मिन्निमिषेण यत्र विद्यो भूत्निमेषमात्रमपि तत्सहनमशाक्यमभूदिति। अथ र
 सुघापा नेच कथानर्मभिः कथाभिः रसोपयोगिभिः परिहासोक्तिभिः विद्यो भूत्। यद्यपि साकथाबंधा
 दिकभावोद्धोधिकानुकूलतथापितत्पानेऽतरायकारिणीति प्रतिकूलजातेति भावः। मन्मथकला
 युद्धे विविधबंधकलाप्रकारणयुद्धकरणे आनंदाधिगमेन प्रत्युहो भूत्। तादृशानंदप्राप्तौ सर्वेन्द्रिया
 णा तत्रैव लीनत्वाद्द्विहिरनुसंधानाभावेन तत्तत्कलाकौशलप्राकयेत्येति भावः। यद्यप्येते धर्मा अपि
 रसात्मकाः सुरवापि व्यंजका एव तथापि तत्समये तत्तत्कृतेरेव प्राधान्यात्तथा जात इति भावः। अन्य
 दपि आश्चर्यं निरूपयति। दोष्यामिति। एवं भूतोपिकातः कामपितृसिमनिर्वचनीयां संतोषपूर्ति
 आपतदहो आश्चर्यं एवं भूतस्य लोके खेदो दृश्यते अस्य तु संतोष इति तथा। नन्वेव आश्चर्यं कथं भवती ॥८३॥
 तितत्राह। कामस्येति। यतः कामस्य वामा गतिः लोककृतबाहुबंधनादिविपरीता गतिरित्यर्थः। लोके सा
 कृतिर्दुःखदायिनी। कामसमेरसैव सुखदायिनीति विपरीतत्वंगतौ। कामजयानंतरं तृप्तिरुचितैव।

अथवा। यत्तादृशोपितृत्विमापत्तकामस्यवामागतिरहो आश्चर्यं। अथवा। अद्येप्येवं कामयुद्धे कांतए
वताडितः मोहमपि प्राप्तः तथापराभवः कामस्यैव जातइत्याश्चर्यं। अग्रे पुनः कामस्य प्रतिकूलागतिः
समरोपक्रमरूपाभवति तदप्याश्चर्यं। एकावारं जितस्य पुनस्तदुद्यमे आश्चर्यं। एवं सति कामपितृत्वि
प्रापेत्येकमाश्चर्यं। पुनरग्रे कामस्यवामागतिरिति द्वितीयमाश्चर्यं। इतिपदसंबंधोज्ञेयः। मुहुर्मुहुः पराजि
तोपि स्वप्रतिकूलतां न त्यजतीत्याश्चर्यं। किंच। केवलं ताडनमात्रमेव न कृतं किंत्वन्यपितदाह। दोष्यामि
ति। दोष्यांसंयमितः दृढं बद्धततः पयोधरभरणगाढं पीडितः मर्दितइत्यर्थः। ततः पाणिजैराविद्धः पुनः क्षता
घरपुटः पश्चाच्छीतटेनाहतः ताडितः एतेन विपरीतरसोत्तरूपितः पुनर्हस्तेन कचे जातमितः कंच गृही
त्वागादोपमेईचुंबनादौ वा तथा भवतीति तथोक्तं। एवं कृत्वा पुनरघरसस्येन संमोहितः तदानंदरसम
ग्रइत्यर्थः। एवं द्वंद्वयुद्धे प्रवृत्तस्य कांतजयायत्नं कृतवतीत्याह। मात्रांकइति। मारणवांकोयस्यः केचन
योद्धुरोह्यंकघारिणः स्वधृतमंकंचिद्रू अन्यत्र पश्यंति चेत्। तदाभिमानेन तेन सह युद्धं कुर्वीति जयपरा
जयोत्तु देवाधीनौ। तथारतियुद्धं मारांकं भवति। यस्यैव मारः प्रबलः स एव द्वितीयेन सह युद्धं कुर्यात्। एवं
सतित्तादृशोरतिकैलिकुलरणारंभे यथा अनेन वाद्यादिघोषकोलाहलसमुदायः संकुलमुच्यते तथाकं

॥८४॥ कणनूपुरकिंकिणीदामादिकृणितसंयुक्तत्वमत्रापिसूचितं। तादृशे तस्मिन् तयामारांकधारिण्या
 प्रिययाकांतजयाय तस्मिन्नपितंदकं दृष्ट्वा तज्जयं कर्तुं मुचिदनिर्वचनोयं साहसप्रायं साहसिकत्वं संभ्रम
 रत्यादरेण तदुपरिकांतो परिप्रारंभि। इदं तु महत्साहसं कृतं। परं त्वं विचार्य तत्कृतं तदेवाह। यतो निःसं
 दाजघनस्थली जाता दोर्बल्लिः शिथिलि। वक्षरुत्कंपितं अक्षिचमीलितमिति। जितस्यैवं भवति। पूर्वयुद्ध
 रंभे मारांकाभिमानात्। जंघालुत्वाच्चेवेगवती स्थितेति जघनस्थली तथोक्ता। दोर्बल्लिरपि गादाश्लेषबंधा
 दिषु उद्गंडा। वक्षोपि श्रमाभावात् स्थिरं अक्षिचोत्तरलं कटाक्षबाणप्रहारेषु सादरं स्थितमिदानीं सर्वत्रैत
 दुर्मनिवृत्त्याः। कंठोक्तघर्मबलं जातमिति पौरुषरसः स्त्रीणां कुतः सिद्धतीत्युक्तं। तासां स्तंभनसामर्थ्या
 भावात्तथा त्वंकथं सिद्धेदित्यर्थः। अतएव तदारंभोपि महत्साहसमित्युक्तं एतेन कं। तजयः सूचितः। अथ
 वा। एवंयः स्त्रीणां पौरुषरसः सिद्धति। अनेकसुकृतसाध्यत्वात्। तदभावे कुतो हेतोः सिद्धिं प्राप्नोति त्य
 र्थः। अनेकसुकृतसमूहैरेव तथेति भावः। यद्यप्येवं कांतजयो निरूपितस्तथापि सा एव वशे जात इत्या
 श्चर्यं निरूपयति। तस्या इति। रतिरणारंभे पूर्वमस्यां कामशरानिखाताय तस्तत्प्रहारजनितघर्मचिन्हा
 निलक्ष्यंते। तान्येव स्फुटयति। तस्या उरः पाटलपुष्पवत्तये पाणिजातैरं कितं। तस्या दृशो निद्रया कषा

ये अलसघर्मसहिते प्रहारानंतरं यूपिति दशा सूचिता । अघरशोणिमाचनिनिर्घेतिः अनेन मुखेशांतरसो
ज्ञापितः । विलुलिताः खस्ताः खजे येभ्यस्तादृशाः मूर्द्धजाजाताः एतेनानवधानत्वं प्रदर्शितं च पुनः कांची
दानः दुषश्छुथमंचलयस्य तादृशां जातमिति लज्जाद्यननुसंधानेन मोहावस्थानिरूपिता । एवंप्रसपर
मानंदसमुद्रमग्नाताजातेति निरूपितं । एभिः पंचभिः कामशैः कीदृशैः प्रातः पत्युर्दृशोनिर्वातेः प्रातः प्रिया
या एतानि पंचापि दर्शनि मात्रेण तत्रैव संलग्नानेति भावः । तादृशैस्तद्द्रुतमभूतयत्पत्युर्मनकीलितं । निखा
ताः दृशोः स्थाएवत्र निखाता इति पुनर्निखाताः दृशोः कीलितं मन इति द्वितीयः । नहि निखातस्थलादन्यत्की
लितं भवति । इदानीं सेनायाः पलायनेनापतिश्चेत्स मुखेतिष्ठति तदा शूरस्य प्रीतिमेवोत्पादयति । तदा
हा व्यालोल इति । युद्धे जितस्य तथा भवतीति कामयुद्धे जितायाः स्वरूपं वर्णयति । केशपाशो व्यालोलः विमु
क्तवेणिरित्यर्थः । एतेन कनकगौरकांतिकमनीयतरांगेषु विततकचनिचयशोभातिशय उक्तः । अलकेस्त
रलितं । पूर्वस्थानस्थिता एववक्रास्थिताः इदानीं विपर्यस्त इति तरलत्वं । कपोलौ स्वेदलोलौ । श्रमेण तथा
भूतौ विबाधरश्चरिपि दृष्टादंतक्षतेन तथा कृतानेन सब्रह्मणेति सूचितं । युद्धे तथा भवतीति तथा कुचकलत्रा
रुचाहारयष्टिर्हारिता । त्रुटिजासतीपतितेत्यर्थः । युद्धे जयानंतरं लुंठिता । जातेवेति ज्ञापनाय हरितेत्युक्तं कां
चीचकांचिदात्रांगतानज्ञायते कुत्र गतेति ज्ञापनाय कांचिदित्युक्तं । युद्धपराजितानामेवमेवावस्था भव

त

तीति स्वयं सेनापतिः स्तनजघनपदं पाणिना आच्छाद्य पिघाय सत्रपं सरुज्जं यथास्यात्तथा मां पश्यती रतां
 ते सा दृश्या लज्जाभवतीति शांतरसानिरूपितः ॥ तथापि विलुलितायास्त्रकृतां धरती तिरतिरणकीर्तिघा
 रणं द्योतितं । तादृशी मां धिनोति । प्रीणयति सप्रस्तभूषणावसनरहितास्त्रज्जत्रेणापि परमशोभया प्रीणय
 त्येवेति रसपरवशात् तत्सौंदर्याधिक्यं च निरूपितं । यथा पराजितो स्ववत्रोपतितोपि संग्रामे तद्यो र्यानुभावा
 द्यस्य प्रीतिमेवोत्पादयति तथेयमपीति भावः । किंच । पूर्वयुद्धे संमुखस्थपश्चाज्जितस्य प्रतिपक्षविलोकेने
 लज्जाभवती सत्रमित्युक्तं । तादृशो लोकेने जेतुं प्रीतिरुचितैव सर्वभवदांत एतस्मिन्नंतरे कुंजांतरेण कचि
 त्सखीपठितवतीत्याह । ईषदिति । एतादृशकुरंगी दृशा अननं धन्यो घयतीति संबंधः । कीदृशो घन्यः श्यामः
 उत्तंग उच्चभागः चुचक रूपो ययोस्तादृशो पयोधरो तदुपरि परिघंगी आश्लेषवान् । एतेनाश्लेषं कुर्वन्नेवा
 ननं धयतीति सूचितं । अननस्यैव पानकथनेनाघरसुधापानं कपोलनयनचुंबनरसाभृतपानं बध्नि
 तं । प्रथमं तत्सामयिकाननस्वरूपमाह । इषन्प्रीलितदृष्टि । अनंदा विभ्रविनतथात्वं । मुग्धं मनोहरं यथा
 स्यात्तथा विलसंतीयासीत्कारधारा तद्वशाद्व्यक्ता आकुलकेलिर्यस्य गाढरदनक्षतादिकरणे तथाभव
 तीति तथोक्तं । अंगोपुनः काकुक्तिप्रियवाक्यं । विनयसहितप्रीत्युत्पादकं वचनं तेन विकसंतोयेदं तांश
 वः तैर्घोतः अघरोयस्य तादृशमेतेन रसभरणे स्मितमपि व्यंजितं । किंच । एवमाननशोभामुक्तास्वरु

पावस्था माह । हर्षेति । हर्षोत्कर्षेणानंदोद्रेकेण विमुक्तारसयनरवत्रातया त्रिथिलाकृतानिःसहस्रदंतरायंसे
दुमत्राक्तातनुयस्यास्तादृश्याः एतेन तद्वानंदसमुद्रमग्नाजातेतिसूचितं । क्वचिदथमांतंपदंतदाकर्तृविशे
षणंज्ञेयं । एवमग्निमरसप्रस्तावनाकृता । अतःपरंरतांतेतादृशीपूर्वेक्ताराधापरमप्रीतंचत्रीकृतस्वाधी
नीभृतं दृष्ट्वावदतीतिनिरूपयति । अथेति । अथेतिपूर्वरतितोभिन्नोपक्रमेण सुरतांतेनितांतस्विभ्रांगीअ
लसांगी । इदानींकांतजयोजातइति । अतःपरंभयायंजेतव्यइतपुनरखियुद्धायसज्जीकरणार्थंसादरं
यथारस्तात्तथासादरंगोविंदंवाआनंदेनवाजगादेदंबक्ष्यमाणमुक्तवती । कीदृशंसहसासुप्रीतं । तस्मिन्ने
सुतरांप्रीतं । अथवा । सहसाइषस्मितयुक्त । क्वचित्श्लोकांतरपाठः । अथकांतरतिश्रांतमपिमंडनवां
छयानिजगाद्गताबाधास्वाधीनभर्तृकेति । अर्थःस्पष्टएव । तदेवरामकरारोगेणगीयतेरूपकतोले
निजगादसायदुनंदेनेक्रुडतिहृदयानंदनइति । क्रुःहृदयस्यानंदकारकइतियथैवाभिलाषस्तथैवकरो
तीतिज्ञापितं । तादृशेयदुनंदेनेक्रुडतिसतिशुदुवंशोद्भवामहांतःराजानःसकलकलाभिज्ञातत्रापियदु
मुख्यस्तन्नंदनत्वकथनेनतादृशहलंनिरूपितं । तादृशोपिभमहृदयवर्तीतिहृदयानंदनत्वंयुक्तमेव
तिभावः । तादृशोक्रुडांकुर्वतिसतिसाराधातिजगाद् । तदेवाह । कुर्विति । हेयदुनंदनभर्तृनामनग्राह्यमि

॥८६॥

तितथासेबोधनं। एतेन महाराजकुलोत्पन्नत्वेन तत्रापि नन्दनत्वेनानन्दकारकत्वाद्रचनायांसकलांचातु
 र्यंचज्ञापितं। अत्रपयोधरे अत्रेति अंगुल्यादर्शयति। तेन पूर्वसामयिककरकमलसंभर्दगाढाश्लेषादि
 तिश्चमजलादिनामकरीरचनायां श्लिष्टत्वं सूचितं। तादृशोपयोधरे मृगमदस्य पत्रकं मृगमेदनवापत्र
 कंकुरु। चन्दनशि शिरत्तरेणकरणेत्यर्थः। चन्दनशि शिरत्तरेणेति विशेषणेन पूर्वस्यैविकाभाभिजनिता
 स्तापः करे स्थित इदानीं तदभावो ज्ञापितः। अथवा। स्वतापनिवर्तकत्वात्तथात्वमुक्तं मतोभवस्य यो मंगल
 कलशाः अर्थात्पुनः॥ यात्रायां तद्यकुनार्थं स्थापितः पूर्णकुंभस्तत्सहोदरतत्सहोदरा एतेन पुनः युद्धार्थं काम
 स्य यात्राज्ञापितेति तत्राकुनार्थं सपूर्णमंगलकलशावेव स्थापितोः। तत्रपुनः पङ्कवधारणमिव मृगपदप
 त्रकंकुर्विति ज्ञापितं। अताएव पूर्णकुंभस्यैव त्रकुनत्वमिति ज्ञापय ज्ञापय पयोधरपदं किंचो हे प्रिय एवं करेण
 मभतत्स्यशादिना प्रीत्युत्पादिकं अलिकुलेति मभलोचने त्वदधरेण कृतं यच्चुंबनं। तेन लंबितं विततीकृतं
 यत्कज्जलं तदुज्वलय प्रोक्षनादिना शृंगाररूपं कुरु रतांते तादृशमेव शोभाकरं भवति। रतिरणारंभे तु
 रेखाकोरणरचितमेव भूषितं क्रियत इति पुनस्तथाकरणत्वमुक्तं। कादृशं कज्जलं अलिकुलस्य यद्गंज
 नं तस्य संजनकं। यथा कमलेषु मरास्ति इति तादृक् शोभया तच्छोभांति रस्करोति। कथं भूतलोचने रति

॥८६॥

नाथकस्यसायकं मोचयंतीति तादृशो कामस्यवाणाः पुष्पाणि तानिवृथाजातानि एतद्धोचनेनेवतत्कार्यंभवतीतिभावः। एवंकथनेनसौंदर्यगर्वोपिज्ञापितः। किंच। लोचनस्यसायकरूपत्वात्तदुत्खलीकरणकथनेनयुद्धोद्यमः सूचितः। किंच। नथनकुरंगेति। हेसुभवेष। सुभरूपः वेषोयस्य। एतेनकामसभरोपयोगीवेषो निरूपितः। श्रुतिमंडलेकुंडलेनिवेशाय। पूर्वनियुद्धेस्त्रस्तपुनरधुनायथापूर्वमेवधारयेत्यर्थः। कीदृशेश्रुतिमंडलेनयनकुरंगेयर्थेस्तरंगः। अग्रेगमनवेगस्तरलायांगरूपस्तरस्ययेविकासस्तरस्यनिरासकरप्रतिबंधकारिणीत्यर्थः। यथाकुरंगस्ववेगेनधावत्। अग्रेगतीदिकं दृष्ट्वापरावर्ततेतथान्योरपि श्रुतिमंडलगत्तदृष्ट्वापरावर्तनमितिभावः। एतेननथनयोर्दध्यंचाल्यनिरूपितं। ननुकदाचिदतिवेगेनोत्प्लुत्यापिकुरंगप्रयातितत्राह। मनसिजति। मनसिजपात्रास्यविलासंधरतीति। तथाभूतेतत्रपुनःकामपात्राभ्रमात्रमग्रेगच्छतीतिभावः। तद्रथतःपरावर्ततेतोचेदुल्लंघ्यापिगच्छतइति। अथवा। मनसिजपात्रेनिकुंडलविशेषणं। एतेनकुंडलेधारणेनतद्भ्रमादग्रेनचलतीति सूचितं। कामपात्रोत्वेनतादृशश्रुतिमंडलसौंदर्यालोकनेकामपात्रोपततीतिनिरूपितं। किंच। भ्रमरचयमिति। ममसुरेवनमर्जनजनकंसुखजनकंयथास्यात्तथाअलंपरिकर्मयप्रसाधितंकुरु। पूर्वैरिति समेरविततं करेणालंकुरु। एतेनतत्करणेमध्येऽन्येपिविलासासूचिता। अतएव नमर्जनकमितियुक्तं। कीदृशमुखे

जितकमले विभले च। पुनः कथं भूते संमुखे प्रसाधनार्थमेव संमुखीकृते। कथं भूतमलकं सुचिरं
 यथास्यात्तथा भ्रमरचयं रचयंतं। यथा कमले भ्रमरा भवति। तथा मुखकमले ~~अलका~~ आवृत्यति
 ष्टंतीति निरूपितं। अतएव रुचिरं मनोहरं क्रियाविशेषणं वा। एतेनालकप्रसाधने करकमलस्य
 शाभिलाषोपि ज्ञापितः। किंच। मृगमदेति। हे कमलाननविहिता कलंककलायस्मिन्। अथवा। वि
 हितोयः कलंकस्तेन कलं यथा भवति तथा वा तिलकस्यै न विशेषणं विहितोयः कलंकस्तद्वन्मधुरम
 लिकरजनीकरेभालचंद्रे तिलकंकुरु। कीदृशं तिलकं मृगमदरेसेनवलितं रचितं। ललितं मनोहरं की
 दृशतस्मिन् विश्रमितः श्रमशीकरायस्या एतावत्यर्थं तं रतिश्रमकणाः स्थिताः इदानीं त्वत्करप्रोच्छना
 दिनाव्यजनावाखाभाबिकत्रिविधवायुना वा। ते निवृता। अतस्तादृशे पुनस्त्वमौभाग्योच्चोत्कंठं कुर्वि
 तिभावः। एतेन पूर्वश्रमनिवृत्ते पुनर्युद्धार्थं सज्जीकरणोद्यमः सूचितः। किंच। चंद्रयथा कलंकशोभाकर
 एव भवति तथात्रापिशोभाघ्रापरक एव परश्यामत्वेन कलंकत्वमुक्तं। अतएव कलशापंददत्तं। किंच। प्रिया
 ननस्य कमलत्वनिरूपणात्खालिकस्य चंद्रत्वकथनाच्च तत्प्रकाशेन प्रियाननस्य संकोचो ज्ञापितः एवं
 सति सौंदर्यातिशयाग्निः प्रियस्य स्वाधीनत्वं च निरूपितं। एवं यथा यथा वदति तथा तथैव प्रियः क
 रोतीति पुनस्तं वदति। ममरुचिर इति। हे मानद मम सन्मानमेव ददासि। अतो मम रुचिरे विकुरकुसु

मानिकुरु। कीदृशेचिकुरे मनसि जध्वजस्य चामरे यथा महासूरः स्वशौर्यज्ञापकं ध्वजे चामरादिचि
न्हं दधाति। अपरं तथा कामयुद्धशौर्यज्ञापकचिन्हं रूपचामरः चिकुरा एवेति तथा कं। एतेन पुनः कुसुमशर
समशौर्यचिन्हं सज्जीकरणेन प्रियस्यापि प्रतिपक्षित्वं ज्ञापितं। कीदृशे तस्मिन् रतिगलिते। यद्यपि त्वेयं
करारं जितं तच्चिन्हं शिषीकृतं तथापि पुनरिदानीं द्रष्टव्यमिति शौर्यगर्वापि सूचित इति निमृदाशयः।
अतएव ललिते मनोहरे एतेन कातरत्तया तच्चिन्हं त्यागो न कृत इति ध्वनितं तस्य लालित्यकथनेन। पुनः
कीदृशे शिखंडामयूरः तस्य शिखंडवत्तामरं आटोपोयस्य। तद्वत्कोमलं त्वदीर्घत्वचिक्रुणत्वादि घर्माः सू
चिताः आटोपार्थक्यतामरपदेन शौर्योपेपोपिव्यंजितः। एवं युद्धोद्योगे कवचादिधारणमपि क्रियत इति सं
गतिमाह। सरसघन इति। रसं यथा स्यात्तथा घने। मम जघने कीदृशं वरवारणः कामस एव वारणः तस्य कं स
दरे कामवारणवासस्थानमित्यर्थः। हे शुभाशयः मणिरशनावसनाभरणानि वासय। अलंकृतानि कुरु। तत्र
स्थितकामबाणग्रहणार्थं तद्वे घनजालमिव प्रसारयेत्यर्थः। अतएव शुभाशयेति संबोधनं। तद्गुणकलासु
शुभं आशयोयस्य तोदृश। पुनः कीदृशे। सुंदरे मनोहरे। एतेन तादृशे तत्र विचित्रकलाभिः रशनाघलक
रणे परमशोभां विध्यतीति सूचितं। किंच। यद्यप्येते युद्धसमये मां त्यक्त्वा गता इति विस्रययोग्यानभ
वन्ति तथापि त्वं शुभाशय इति पुनर्वासयेति भावो व्यंजितः। एवं संपूर्णं शृंगारे जाते युद्धार्थं सज्जीभूतेति

गीतमुपसंहरति। श्रीदेवेति। अवणोत्सुकं प्रतिवदति। तादृशो देवः श्रीकृष्णः तस्य वचसि मंदं तस्थितः सा
वदतीति तस्यैव वचसि दयासहितं दैन्यसहितं यथा स्यात्तथा हृदयं कुरु। एतेन परमं दैन्येन भावात्मकशर
णागत्या तादृशं हृदयं कुर्विति सूचितं। यदि हरिस्मरणे सरसं मन इत्युपक्रम्यात्रोपसंहारः कृत इति। कीदृशो
वचसि जयदेव एतच्छ्रवणेन स्वास्वभावविजयो भवतीति तथोक्तं। एतेन भावात्मका लौकिकस्वभाववाश्र
वेदित्यवांतरफलं निरूपितं। अतएव मंडले अंतर्भावात्मकभूषणरूप इत्यर्थः। ननु पूर्वप्रतिबंधकपोष
विद्यमाने कथमेतस्मिन्नेतत्राह। हरिचरणेति। हरिचरणस्मरणमेवाभूतं मोक्षरूपपरमानंदात्मकेरसस्तेन निर्मि
तं कलिकलुषज्वरखंडनयेन तादृशो। एतेन पूर्वस्मरणमात्रेण पोषेति वृत्ते अंतस्तादृशभावदानेन स्वभावपरावृत्तौ स
त्यां परमानंदानुभवरूपं फलं सिद्धतीति निरूपितं। अथवा। काचन सखी पूर्वोक्तिराघावचनश्रवणानंतरं श्रीकृष्णं प्रति
वदति। श्रीजयदेवेति। श्रिया जयेन दीव्यतीति कामजयेन त्वद्रसभरजनिता नंदसौभाग्यवशेन तथा वदतीति मंडने
मंडनकरणार्थं सद्यहृदयं कुरु न तु तत्कथनमनुचितत्वेन भावनीयं। दयया तथैव कर्तव्यत्वदीयत्वादिति भावः। अ
न्यच्च। पूर्वजीवयमृतमिव दासमिति भवति वक्तृत्वाद्द्रसस्य तथैव सिद्धत्वाच्च दयैव कर्तव्येति सूचितं। तत्र हेतु
गर्भविशेषणमाह। हरिचरणेति। हरिदुःखहर्त्तयश्चरणं मंडनरूपपरिवरणं तस्य यत्स्मरणं प्रियाकृतं तदेवाभूतं।
एवं यो दास्यं करोति सममापि प्रियं न करिष्यतीति स्मरणमेवाभूतं जीवदानतृप्तवतीति। तेन मितं कलिकलुषज्वरखं

॥८८॥

॥८८॥

इतं कलहजनितज्वरखंडनं यत्रां तादृशो। एवंकरणेन पूर्वोक्तकलहजनितां तस्तापोगमिष्यतीति तथा विधेय
मिति भावः। एवं सखीवचनं श्रुत्वा इषसितवदना पूर्वोक्तिमेव पुनरुक्तवतीत्याह। रचयेति। कुचयोश्चित्रं रचय क
पोलयोः पत्रं कुरुष्वः जघनेकांचीं घटय। मुग्धस्त्रजाकवरीभरं रचय। बलयश्चणी पाणौ कलयन्पुणोपदेकुरु। इ
ति प्रियया निगदितः प्रीतः परमप्रेमयुक्तः। पीतांबरोपितथाऽकरोत्। करणे हेतुनिहियधिप्रेम। उद्दुरसात्मकत्वं
चेति एवं विविधबंधर्चनाभिः प्रियया सह सर्वदा विरहतीति लोकप्रकटितलीला मुपसंहरतीकाचनं सुखी
कुंजांतरेण पठितवतीत्याह। पर्यकी कृतेति। एवं मुपाचितो भूतो रतिबंधयुक्ते हीरेः पातु। कथं भूतः। पर्यकी
कृतायः नागनायकः शेषस्य फणाश्रणी छत्रवदुपर्यागता तत्संबधि मणिनांगणयः संक्रांतः प्रतिबिंबस्तस्य य
त्संचलताचपलता तथा विभुप्रक्रियां सर्वतः साकारव्यापकं ब्रह्मश्रुति सिद्धमेव न केनापि द्रष्टमीति दानीं तत्प्रक
टावा लोकयं त्विति तथा करोतीति सूचितं। तत्रापि स्वस्य तथाकरणे प्रयोजनमाह। अक्षणा मिति। अक्षणांशतैः कृ
त्वापादांभोरूहचिणीया वारिधि सुतालक्ष्मीः तां दिवक्षः कावव्यूहमिवारचन् कुर्वन्। एकरूपेण तद्दृशने तस्य
भावा तथा कृतवानिति भावः। एतेन रसात्मकतापि निरूपिता। अथवा। अत्र भावांतरमपि सखीनां सूचयति।
एवं भूतो हीरः। वः पातु। कीदृशः पर्यकी कृतो यो नागमनायकः महाश्यामभुजंगः। रतिशयने बिततकचनिकरः
तस्य फणाश्रणी उत्तमगो परिभारु प्रदेशावधिया शोभा तत्रया मणयः अलंकारार्थं विरचिताः शूषणरूपाः तासां

गणे संक्रांतः स्वप्रतिबिंबस्तस्य संचलतथा यथा स्वस्थचलनं तथा प्रतिबिंबस्यापि भवतीति तादृशीं। विष्णुप्रक्रि-
 यां विष्णुत। एतेनैतादृशी लीलासहितमेव नित्यसाकारं ब्रह्मेति सूचितं। वपुरिति षोडशस्कूटमेव तावद्रूपत्वं दधिदि-
 त्यर्थः। तत्करणप्रयोजनमाह। अक्षणांशैः पादांभोरुहचारिणीया लक्ष्मीः प्रियायाः साद्रुदानोरतिबेधसमये
 नायकपश्चाद्गोभवति। नूपुरहंसकमुद्रिकादिविरचिताः तां दिदृक्षुः कायव्यूहमिवारचन्। तच्छोभादृशीना-
 र्थमेव तावद्रूपत्वं कृतवानित्यर्थः। एवं मुपचितीश्रुतोरतिनिबद्धः वः सर्वदा पातु। एतदनुभूवंकारयन् सर्वदा र-
 क्षतु। अवतारलीलाया कदाचिन्मानीदिदृशाया मंतरायो भवति नित्यलीलास्थितौ सर्वदा परमानंदानुभवो एव-
 तितथोक्तं। बाह्याभ्यंतरमेकरूपैव स्थितिरिति भावः। एवं पूर्वोपसंहारेण नित्यलीलास्थितिप्रस्तावद्व्याशीर्वादीनि-
 रूपितः। एवं विहारानंतरममलतरकुसुमनिकररमणीयघवलतरप्रभोद्भासितनिकुंजसदनस्थिताईषद्विहसि-
 तामृतचंद्रिकाकुलिकृतप्रियनयनचकोरामंदत्रपानतीकृतविलोचनांतविलोकनपरं ईषन्मानेन नर्मपरिहास-
 मध्वरतरां विलोक्य प्रियोयत्कृतवान् तदनुवादरूपकाचनपठितवतीत्याह। त्वामप्राप्येति। पुरात्वं लक्ष्मीरूपा-
 क्षीरोदतीराज्जाता तदा सर्वान् विहाय मपि स्वयं वरपरात्वमासीस्तदा त्वामप्राप्य मूढः समुडानीपतिः यद्यपि
 सापि परमसुंदरी तथापि कालकूटमपि वदिति शक्येनोचो। एतेन अन्यत्कारणं न पश्यामि। एतेन लक्ष्मीप्राप्त्यभा-
 वनर्तुमेव तथा कृतवानित्यर्थः सूचितः। इत्थं पूर्वकथाभिः कृत्वा अन्यमनसः अन्यत्र गतं मनो यस्याः एतेनातः

परं संनदास्यामीति भावो विस्मृत इति व्यंजितं । तादृश्या राधाया बक्षो चलं विक्षिप्य दूरीकृत्य स्तनकोरकोप
रिमिलन्नेव श्यामाग्रभागं कुचयुगलशंभुमेव प्रदर्शयन्नित्यर्थः । अयं शंभुः स्फुटमेव कालकूटमपि वदिति चू
चुकशोभयानिश्चीयत इति हरिस्तादृग्विलासकौतुकानंदकारित्वेन वः पातुः । एवं सर्वदा विविधविहारो निरू
पितः । किंच । स तु मृडानीपतिः स्वयमेव तामसः पुनर्मथारूपायाः पतिः तादृशस्य मोहावभवेन्न तु त्वप्रा
प्तिर्भवतीति विषयानमुचितमेव । अमृतं तु त्वच्चरणसेवया प्राप्येत तन्मया प्राप्तं । अतएव स्वयं वरपरामित्यु
क्तं । न केनचित्साधनेन विधिना वा । एतेन अयं सः सुदुर्निरूपधिभक्तिमार्गीयिदास्येन तत्रापि त्वत्प्रसादेन प्राप्या
नान्यथेति निगूढाशुयोज्ञापितः । किंच । त्वत्प्रसादादेव प्रतिबंधवक्षो चलनिवारणेनेदानमेव फलं प्राप्तमिति वि
क्षिप्य बक्षो चलमिति कथने सूचितं । अतः परं कविः प्रबंधमुपसंहरति । यं द्विघर्वेति । गांधर्वकलासु यत्कौशलं
नाद्यशास्त्रोक्तं तदनुत्तल्लक्षीकृत्य वैष्णवं ध्यानं । विष्णुशब्देन रसात्मकः पुरुषोत्तमः उक्तः तादृशं वैष्णवं ध्यानं
रामतानतालस्वरालापमूर्च्छतोद्गाहसहितं चिंतनं । पुनर्यतश्चंगारविवेकस्य तत्त्वं यादृशं रसरूपं तादृश
मपि अखिलं सर्वप्रकारभेदसहितं । अथ वयत्पुनः काव्येषु लीलायितं निरूपितं । तत्सर्वं जयदेवपंडितकवेः
संबन्धिनः श्रीगीतगोविंदतः सुधियः शोभनमतिशुक्ताः भगवत्संबन्धित्वमेव मतेः शोभनत्वं । तादृशाः परिशोध
यंतु । यस्य यदपेक्षितं तस्य तत्सर्वमेवात्रास्तीति तद्विलोक्य ग्रहंतु । तत्रापि सानंदाः यदेवापेक्षितं तत्प्राप्ता

वानंदसहिताः संतस्तथेत्यर्थः। सुधियइति। कथनेन भगवत्संबधित्वाभावे परिशोधने तस्मात्सिनेभविष्य
 तीति सञ्ज्ञानंदोपितथेति सूचितं। पंडितपदेन स्वस्मिन्समस्तश्रुतिप्रतिपाद्यभगवत्स्वरूपज्ञानं ज्ञापितं। क
 विपदेन च सात्मकज्ञानेन तादृशगुणवर्णनसामर्थ्यं द्योतितं। एवं सति गतादृशशोभनमतिपूर्वकविशोभ
 नादानंदप्राप्तिरूपं ग्रंथफलमुक्तं। इदानीं निखिलवस्तुमाधुर्यविस्माररकत्वेन स्वप्रबंधं कविः स्तोति। सा
 ध्वीमाध्वीकेति। यावज्जयदेवस्य वंचासिंष्टंगार एव सारो यत्र तादृशं भावं विध्वक्सर्वतः देहप्राणं द्विषे
 स्वत एव साधनं विनैव इह धरि रापांथ छंति। वितरंति। एते वै तत्र वणमात्रेण भगवति रसात्मकभावो भवती
 ति ज्ञापितं। तावद्दुरणीसंबधि सकला मधुरपदार्थानां परिहारइति तेषामप्रयोजकत्वमाह। हे माध्वीकतव
 चिंता इदानीं साध्वीनसश्वीचीतानः। तव माधुर्यं रसेन्द्रियारवाद्यं एतन्माधुर्यं तु केवलमंतःकरणास्वा
 द्यमिति त्यागुचित एवेति तथा। हे शर्करैत्वं तु कर्करैवासीति तवापि निविचारः। अथ हे द्राक्षेत्वांके द्रक्ष्यंति।
 अपितु न केपीत्यर्थः। हे अमृतत्वं नाम्नैवामृतं वरक्ततोमृतमेव। यत एतद्भावजनिततापतस्यानां जीवनकर्त्त
 सामर्थ्याभावात्तथात्वमेव। हे क्षीरतेरसस्तु नीरंजलमेव। हे माकंदत्वं तु क्रंदको किलादिकूजनमिषेण क्रंदप्र
 लापे कुरु। तथापि तव माधुर्यं न केनाप्यास्वादमिदानीं। हे कांताघरत्वं तु घरणितलंगच्छ अघः पतेति भावः विष
 यवासनाया अपि निवृत्तत्वात्। एवं सर्वेषां परिहार उक्तः एतेना। लौकिकमाधुर्यं निरूपितं। जयदेवकविवरव

चसाभितिसर्वमवदातं ॥ ॥ श्रीगोपीजनवल्लभवल्लभचरणारविंदसंस्मरणात् । मतिरभवन्ममाश्रितमगा
 घहीरेकेलिप्रवाध्वौ ॥१॥ अहंजानेखैरंविहरणवशादेवमथिचाय्ययाग्यैरक्ताभूत्प्रभुचरणपाथोजकरणा । नेच
 दवंलीलाललितगुणाभावाः स्फुटतराभवैयुर्नानूनंममनिगमगूढैकगतयः ॥२॥ यदत्रकिंचिद्विमतंसंतः
 सौहार्दिशीलता । संस्कारयंतुदययाक्षमंतांप्रभवोपितत् ॥३॥ ॥ इतिश्रीपंचनदान्वयवयेद्विमकविशामोद
 रभट्टसूनुगोपालभट्टविरचितायांगीतगोविंदटीकायांगूढार्थदीपिकायांसुप्रीतपीतांबरोनामद्वादशः सर्गः स
 माप्तः ॥ शुभंभवतु । श्रीरक्त ॥

इति गीतगोविन्द टीका सुभाषदीपिका समाप्ता ॥
— (गोपादिसदृः)